

KULTÚRPOLITIKAI DIMENZIÓKRÓL¹

„Hisszük, hogy nemzeti kultúránk gazdag hozzájárulás az európai egység sokszínűségéhez.”
(Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti Hitvallás)

A hazai politikai, társadalmi és gazdasági változások egyúttal a magyar kormányzatok fordulatokban és forgolódásokban¹ egyaránt bővelkedő kultúrpolitikaihoz is vezettek. Számos monográfia és kiadvány foglalkozott átfogóan, esetenként részletekbe menően is egy-egy korszak, illetve miniszter tevékenységével. A meglévő írások azonban hiányérzetet keltenek. A mindenkorai kultúrpolitikák lényegét és mércéjét ugyanis az Eötvös József által megfogalmazott alapelv érvényesülésének hogyanjával és mikéntjével lehet csak igazán jól kimutatni. A társadalmi aktivitás mellett állami részvételre is szükség van a kulturális értékekhez való hozzáférés lehetőségeinek megteremtéséhez, az esélyegyenlőség biztosításának alapelve olyan kérdésekre épült, melyek a későbbi korokban is napirenden voltak, időről-időre új válaszokat kívántak.

Állam és/vagy társadalom

Ez az egyik megválaszolásra váró kérdés. Mekkora szerepet vállaljon a társadalom az értékek közvetítésében és feldolgozásának elősegítésében és milyen mérték illesse meg az államot?

Az előzményekről tömören

A török kiűzését követően a Habsburg Birodalom részévé tett Magyarországon a nemzeti kulturális intézményeket alapvetően a magyar arisztok-

raták, a nemesség felvilágosult rétegei, a történelmi egyházak, vagyis a társadalom hozta létre, gyakorta a központi hatalom ellenében. Az állami szerepvállalás csupán a kiegyezés (1867) után jelenik meg az Osztrák–Magyar Monarchiában, elsősorban az oktatás területén, miközben mindinkább szélesedik és erősödik a társadalom önszerveződése is. A munkások mozgalmi, az agrárszocialista törekvések, a polgárság rétegei saját léptékükre és mértékükre igazított kulturális-közösségi szervezetek sokaságát hozzák létre, Wlassics Gyula kultuszminiszter szerint azért, mert a „... kultúra a szellemi szabadság területe. A kultúra a versenyképesség területe. Itt védővámokat nem lehet felállítani. Itt a szellem ereje megy hódító útjára”.³ Az első világháború után, a trianoni békediktátumot követően, az 1920-as évektől, a hazai kulturális élet világában szükségszerűen módosult az állam és a társadalom viszonya. Erősödött az állami szerepvállalás, különösen az oktatásban és a tudományokban. Lépések történnek a kormányzati terep bővítése terén is, amikor az állam egyre nagyobb helyet kezd elfoglalni az iskolán kívüli népművelésben. Mindezek ellenére, a két világháború közötti időszakban még viszonylagos egyensúly létezett a kulturális élet állami és társadalmi szerepvállalásai között. A viszony azonban nem felhőtlen. Az állami irányítás terjeszkedése egyre szaporodó konfliktusok forrásává vált. Klebelsberg Kuno, a két világháború közti időszak európai kultuszminisztere arra figyelmeztetett, hogy „általában az államosítás és a vele járó bürokratikus adminisztráció... minálunk határozottan túltengett az önkormányzati eszme rovására, ami az egyéni kezdeményezésekre... bénítóan hatott és különösen a finomabb kezelést igénylő szellemi és közművelődési ügyeknél... károsnak bizonyult”.⁴ A korabeli alapelv szerint, amennyiben a társadalom az állam bázisa, akkor az államnak kötelessége kiteljesíteni a

1 T. Kiss Tamás 2002 *Fordulatok – Folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum

2 T. Kiss Tamás 2015 Kultúrpolitikai dimenziókról. A tanulmány előzménye: T. Kiss Tamás 1989 A kultúra legitimizációs szerepének módosulásai – Elméleti vázlat. *360° Közművelődés Csongrád Megyében*, 7-31. Átdolgozott formában a *Kultúra és Közösség*, 2013. IV. sz. 13-26; és *On the dimensions of cultural policy. Ein ethnisches Leporello: Exemplifizierung ethnischer Kooperationen aus Mitteleuropa*. Zsuzsanna Gerner/László Kupa (Hrsg.) Hamburg, 2015. Verlag Dr. Kovac 13-39.

3 Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszédei a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésein. *Születésének hatvanadik évfordulójára*. 1912. Budapest, Kiad: a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Országos Főfelügyelősége. Stephaneum Nyomda R. T. Közli: T. Kiss Tamás 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993)*. Budapest, Eötvös Alapítvány–Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 205.

4 Klebelsberg, im. 93.

társadalom törekvéseit, ami az 1930-as évektől már komolyan kezdte veszélyeztetni a szervezetek autonómiáját, a kulturális értékek társadalmiasulását. A második világhétség, majd az 1950-es évtizedben bekövetkezett ideológiai és politikai változás hatalmas szellemi rombolással járt. A hazai kulturális életben 1945–47 között visszaszorult, majd 1949-től szinte teljesen megszűnt a társadalom aktív szerepe. A pártállam az 1945 előtti sokszínű, a különböző osztályok, rétegek és csoportok által létrehozott és fenntartott – egyházi, állami, politikai és gazdasági érdekeik által tagolt, ám az öntevékeny helyi erőknél és kezdeményezéseknek is teret biztosító – kulturális rendszerről egyszerűen „a tartalmában népies, formájában szocialista jelszó jegyében levágta” a nem központosítható részeket, és egységes szervezetet hozott létre. A totális államban jelentősen beszűkült, sőt megszűnt az egyén és a társadalom autonóm mozgásterét.⁵ Az egyén alkotó, aktív részvétele éppúgy figyelmen kívül hagyható lett, mint a társadalom valamennyi alulról szerveződő közösségéé. Az 1956-os népfelkelés és forradalom „szétrobbantja” a diktatórikus kulturális szerkezetet. A különféle értékek artikulálására törekvő, „tiszavirág életű” állami és társadalmi kezdeményezéseket azonban leverik. Az 1956-os forradalom leverését követő évtizedekben ismét hatalomra jutott kommunista párt – mint állampárt – az ún. 3T (tűrés, támogatás, tiltás) kultúrpolitikai nézeteit, a már „formájában realista, tartalmában szocialista” jelszó jegyében határozta meg. A hivatalosan támogatott terjesztett kulturális alkotások és a „megtűrt” kategória mellett helyet és engedélyt adott a nem szocialista, polgári kultúra értékeinek megjelentetésére is.

Az állam és társadalom viszonyának új dimenzióiról

I.

A rendszerváltás utáni állami és társadalmi viszonyok demokratikussá rendeződése lehetővé tette a „pártállam varázstalanítását”, melyet a politikai pártok és értelmiségi körei érdekeik alapján különbözőképpen értelmeztek és ültettek át a gyakorlat-

ba.⁶ A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) által 1989-ben (*A rendszerváltás programja, 1989*) megfogalmazott kulturális jogok és alapértékek – a nyugati világ multikulturális mintája/érdekei – szerint vallotta, hogy „virágozzék minden virág”! Más attitűdök dominálnak a hatalomra került Magyar Demokrata Fórum (MDF) vezette Antall-kormányban, amelyben 1989–90-ben színre lépő új politikai elit révén igen jelentős volt a humánértelmiségié száma. Az MDF 1989-es Országos Gyűlésen választott testületek tagjai között, például az elnökség 15 tagjából 10, a Választmány 65 tagjából pedig 27 volt e csoportba sorolható.⁷ A párt, amely morális oldalról közelítette meg a kultúra kérdéseit, úgy vélte, hogy olyan kulturális forradalom kell,⁸ amely az állampárti rendszer évtizedei után szükségszerűen létrejövő „Új Társadalom”, egy alapvetően és szélesebb kultúra-konceptió újrafogalmazásából következő, társadalom- és hatalomszerkezeti ártétegződés eredményeként fog majd megszületni. A plurális szerkezetű kultúrában meghatározó szerepe lesz a nemzeti identitásnak, egy kialakuló és stabilizálódó nemzeti kulturális elitnek. A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) decentralizált, nagy önállósággal bíró kultúra híveként úgy vélte, hogy a sokszínű társadalom – sokszínű oktatási rendszert, intézményeket kíván. A vele koalíciót alkotó Szocialista Párt (MSZP) az 1994-es választási programjában (*MSZP választási programja, 1994–1998*) kicsit óvatosabban és körültekintőbben fogalmazott. A szocialisták a kultúrát – többek között – demokráciát teremtő szabadságként értelmezték. A felfogás formailag közelített a Fiala Demokraták Szövetsége – Keresztény Demokrata Néppárt (FIDESZ–KDNP) alkotta szövetség kultúrafelfogásához, amely sok tekintetben magáénak tekintette az 1920-as évek európeai kultuszminiszterének nézeteit. Klebelsberg Kuno szerint „a poli-

6 A.Gergely András 1987 és 1989 május között három megyében (Zala, Veszprém, Bács-Kiskun) folytatott empirikus kutatás kapcsán érzékelteti a rendszerváltás sokdimenziós ellentmondásait. A kutatást egyébként az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete támogatta. A.Gergely András 1991 *A pártállam varázstalanítása*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.

Zsille Zoltán ironikusan, helyenként cinikus és kíméletlen őszinteséggel mutatja be a Szabad Európa Rádió „rendszerváltó” szerepét. Zsille Zoltán 1992 *Az önmérsztő SZAER, avagy zsebrádió az elvtársaknak*. Budapest, MagánZárka.

7 Szörényi László 1989 Martinkó [András]. (Nagytakarítás). *Hitel*, 9:62.

8 Fekete György 1992 *Székfoglaló*. Budapest, Kráter.

5 T. Kiss, im. 426-440.

tikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő”.⁹ A két felfogás között azonban jelentős tartalmi különbség létezett, amely alapvetően az állami szerepvállalás megítélése terén mutatkozott meg. Az SZDSZ és az MSZMP, ha eltérő módon is, de arra törekedett, hogy mérsékeljék az állami szerepvállalást. A kulturális élet lényegét alapvetően piaci alapokon nyugvó szolgáltatásnak tekintették, amely különösen igaz volt az SZDSZ-es Magyar Bálint (lásd az ún. PPP beruházásokat)¹⁰ és a Kállai Ferenc színművész által „nyeglének” nevezett Fodor Gábor kultuszminiszter időszakára. A korlátlan piaci szabadság azonban éppen nem a sokszínűséget, hanem az uniformizálást, sőt a FIDESZ-es Rockenbauer Zoltán kultuszminiszter¹¹ szerint a „kert elgazosodását” segítette elő. A FIDESZ–KDNP arra a következtetésre jutott, hogy egy új állami szerepvállalásra van szükség (*Szabadság és jólét. A polgári jövő programja 1998*). Orbán Viktor, a FIDESZ elnöke 2006-ban még úgy látta, hogy „A liberálisok és a szocialisták, a liberálisok és a konzervatívok között az együttműködésnek nem az az akadálya, hogy az egyik akar, a másik pedig nem akar állami beavatkozást. Éppen ezért a beavatkozás konkrét technikáiban kell megegyeznünk”.¹² A megegyezés azonban nem jött létre. A 2010-es parlamenti választások után a győztes FIDESZ–KDNP szövetség politikusa, Hoffman Rózsa, a második Orbán-kormány KDNP-s államtitkára úgy vélte, hogy erősíteni és rendezni kell az önkormányzatok által „széttagolódni látszó” oktatási intézmények állami-kormányzati szerepvállalását. Szóts Géza erdélyi költőt, aki államtitkárként nehezen igazodott el a magyar kulturális élet valóságában, L. Simon László költő váltotta, aki rövid regnálása alatt csupán csekély sikert tudott elérni. A Nemzeti Kulturális Alap helyettes elnökévé kinevezett L. Simont, aki a szakkuratóriumok útján tartani-védeni próbálta a kultúra plurális szerkezetének támogatását, egy pártpolitikus, Halász János követte. A kulturális életben felerősödött az a demonstratív rendezvénypolitika (nagykiállítások), a közművelődésben szaporodott a különböző elnevezéssel ilyen-olyan – többnyire gasztronómiai jel-

legű – fesztivál, amely formailag, már az MSZP-s Hiller István időszakában is jelentkezett, sokakban igaztalanul azt az érzetet is keltve, hogy panem et circenses!

2.

A rendszerváltás után a kultúra, a nagypolitikai megfontolások miatt a hatalmi alkuk tárgyává és a politikai ütközések színterévé vált. Amíg 1989–1990 előtt a kultúra politikai szerepet töltött be, addig a rendszerváltás után megfordult a helyzet. A kultúra mindinkább a politikai harc terepévé vált. Az élesedő vitákat a FIDESZ kultuszminisztere, Pokorni Zoltán¹³ „pedagógusi” erőfeszítései csak kevés sikerrel tudták mérsékelni. A „törésvonalak” egyre mélyültek, „több menetes kultúrharc” bontakozott ki, „szekértáborok” jöttek létre.¹⁴ A „mesterségesen” felélesztett népi-urbánus ellentét (hasonlóan, mint a két világháború között) most is megosztotta a hazai kulturális életet. Álvitaként uralták a médiumokat, a nemzeti és a lokális kultúra hívei és a kulturális globalizáció képviselői közti szópárbajok. A magyar hagyományok felélesztését és ápolását szorgalmazó nép-nemzeti kultúra és a kozmopolita kultúra képviselőinek felfogása között antagonisztikus ellentétek fogalmazódtak meg.

A közösségelvűséget hirdetőik szerint az a kultúra, amely túlságosan az individualizmusra épül, akadályozza a közösségek normális fejlődését. A túlzott individualizmus számos repedést, szakadást idéz elő az ember és a természet, az én és a másik, a szellem és az anyag között. Amíg a kultúrával kapcsolatos vitákban a rendszerváltás első éveiben a parlamentbe került politikai pártok kulturális ikonjai által vettek részt, addig a második évtizedben már olyan pártpolitikusok vitatkoztak, akiket nem a különböző nézetek egyeztetésére törekvő szándék vezetett, hanem az eltérő álláspontok konfrontálása, ütköztetése, mely nem vezethet semmiféle konszenzushoz. Szinte kizárták a jó, vagy elfogadható kompromisszumok kötését. Okát a FIDESZ kulturális államtitkára, L. Simon László abban vélte felfedezni, hogy „Magyarországon egy elit van, ez a magyar elit viszont rendkívüli módon tagolt, és

9 Klebelsberg, im. 365.

10 Magyar Bálint 1997 A kulturális politikáról. *Kultúra és Közösség*, 1:25–28.

11 Gréczy Zoltán – Balogh Gyula 2000 Egy jó kormány van kulturális politikája. *Magyar Hírlap*, április 1:5.

12 Orbán Viktor 2006 *20 év. Beszédék, írások, interjúk 1986–2006*. Budapest, Heti Válasz, 61–97.

13 Pokorni Zoltán 2004 *Polgári Kiskönyvtár Sorozat*, 2. kötet. Budapest, Magyar Egyetemi Kiadó.

14 Tamás Pál 1994 Kulturpolitika 1990–1994. In: *Kormány a mérlegen 1990–1994*. Szerk. Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László, Várnai Györgyi. Budapest, Korridor, Politikai Kutatások Központja, 282–307.

vannak olyan csoportjai, amelyek politikai, esztétikai és egyéb szempontok mentén kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással, gyakorlatilag már-már kommunikáció-képtelenek”.¹⁵ A rendszerváltás óta eltelt több mint húsz év során a parlamentbe bejutott pártok képviselői, és „holdudvaraikhoz tartozó értelmiségiek harcba küldött szavaikkal” nem tudták kimunkálni azokat az alapértékeket, melyek állam és a társadalom kultúráért érzett, közös felelősségvállalásának fundamentumait képezhetnék volna. Nem segítették elő annak a kérdésnek megválaszolását sem, hogy a rendszerváltás után mi a helye és szerepe a kultúrában az államnak és a társadalomnak. Talán ennek tudható be, hogy valamennyi, magát jobboldalinak, baloldalinak, liberálisnak tartó kultuszminiszter kultúrpolitikájában fellelhető volt az a jól ismert „aczéli-módszer”, mely szerint a mindenkori kormány/koalíció által képviselt ideológia számára fontos emberek és csoportok kerüljenek pozícióba.¹⁶ Orbán Viktor, a FIDESZ elnöke, 1991-ben, amikor az ún. Kónya-ügy¹⁷ kapcsán felszólalt a parlamentben, még arra figyelmeztetett, hogy „...szeretném nagyon határozottan visszautasítani az inkriminált írásban foglalt azon szemléletet, amely arról szól, hogy a demokrácia biztosítéka nem intézményekben, hanem személycserékben van. Megítélésünk szerint a demokrácia lényege az eljárási szabályok fontossága, valamint az intézmények pontos működtetése. Semmifajta olyan erőfeszítés, amely arra irányul, hogy személycseréket eszközöljünk, nem pótolhatja az intézmények normális, kiegyensúlyozott működését. Másodsorban azt kell megjegyeznünk, hogy a magunk részéről nem fogadjuk el azt a szemléletet, ami szintén az inkriminált írásból származik, miszerint a parlamenti többség joga túlterjeszkedni a végrehajtó hatalom gyakorlásán, valamint a parlamenti többség birtoklásán. Nem terjeszkedik túl ezen, a kormányzó pártoknak nincs semmi joguk sem az igazságszolgáltatással, sem a médiumokkal, sem a

tömegtájékoztatási eszközökkel kapcsolatban”.¹⁸ Az 2010-es elsőpró erejű választás után, amelyen a FIDESZ-KDNP 2/3-os eredményt ért el, az Orbán-kormány államtitkára, L. Simon László viszont azt nyilatkozta, hogy „Mi, joggal... kaptunk felhatalmazást, hogy... az elitből a számunkra fontos embereket kell pozícióba hoznunk...”.¹⁹

3.

A kulturális élet szerkezetét meghatározta, az állam és társadalom viszonyának rendezését tovább bonyolította az ország Európai Unióhoz történő csatlakozása. A nemzetek Európájaként aposztrofált Unió – elméletileg – minden korábbi időszakhoz képest lehetővé tette a nemzeti kultúrák „szellemi védővámok nélküli” áramlását. Valóban, az Unióhoz hasonló formáció a világtörténetben eddig még nem volt. Egyedisége nemcsak abból származik, hogy a hozzá való társulás önkéntes, és nincs egyetlen országhoz köthető irányító centruma. Azáltal speciális is, hogy tagjai egyenlő jogokkal rendelkeznek. Mindez maga után vonta a politikai elméletek felülvizsgálatának szükségességét, ugyanakkor felszínre hozták az Európai Unió számos problémáját is. Megváltozott a szuverenitás lényege, átalakulóban, ugyanakkor „feloldódóban” van a több évszázados nemzetállam fogalma, helye és szerepe, az európai értékek, különösen a 21. századi demokrácia-fogalom. Egymástól jelentősen eltérő felfogások keletkeztek, melyek markánsan elkülönülnek. Amikor a „politikaelméleti vitákban „konzervatív” állásfoglalásról esik szó, még utána kell nézni, vajon mérsékelt, „új”, vagy radikális konzervativizmussal állunk-e szemben. Hasonló a helyzet a szocialista/szociáldemokrata párton belül is, ahol megjelentek az egyik oldalon a parlamenti demokráciát preferáló reformisták, a másikon pedig a radikális forradalmárok. A liberális pártok is bomladoznak, amennyiben egy részük felsorakozott a „nemzeti” tábor mellé, más részük viszont nem tette ezt, sőt már elkezdődött a vita az eredeti liberális elvekről is.²⁰ Az Európai Unióhoz történt csatlakozásunk lehetővé tette, hogy nemzeti kultúránknak korábinál nagyobb lehetősége nyílt a megmutatkozásra, hogy milliós tömegek előtt megnyílt az út az európai államokban való tanuláshoz. Független nemzetként történelmünk során először (vagy Zsigmond kora óta először) jutottunk be a nyugat-európai,

15 L. Simon László 2013 Polgári kultúrpolitika: eredmények és dilemmák. *Szín. Közösségi Művelődés*, február 18. [1-5]

16 Aczél György 1986 *Jövőt mutató elődök. Arcképvázlat a magyar kultúra történetéből*. Budapest, Gondolat Révész Sándor 1997 *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.

Eörsi László 2008 A három „T” kultúrpolitikájáról. *Világosság*, 11-12:73, 96.

Sunley, Johnathan – Kovács Tibor 2000 *Két év a kormányruánál. Mérlegen a Horn- és az Orbán-kabinet első félideje*. Budapest, Kairosz, 126-127.

17 Kónya Imre 1991 Az igazat, csakis a tiszta igazat. *Magyar Hírlap*, szeptember 9:7.

18 Orbán, im.

19 L. Simon, im.

20 Ormos Mária 2013 *Múlt a jelenben*. Budapest, Kossuth 35.

nyugati államszövetség érdekszférájába. A napjainkban használatos terminológiával: a második világból, a perifériából az első világba, a centrumba, ha annak nem is középpontjába.²¹ Ha a „szóbeliség szintjén” is, de megszűnt az európai államok rangsorolása, jóllehet az erőviszonyok és a lehetőségek változatlanul nem egyenlők a tagországokban. Közép- és Kelet-Európa, a Baltikum vagy a Balkán megjelölés már nem rejt magában többé eleve leértékelő minősítést. Ormos Mária szerint „kulturális szempontból jelentősége van annak, hogy a népi szótárakból nagyrészt szintén eltűntek a megbélyegző kifejezések, amelyekkel a népek évszázadokon át illették egymást”.²²

Az európai identitással foglalkozó kutatások némi konszenzust mutatnak abban a kérdésben, hogy többségük megkülönböztetett szerepet tulajdonít a kulturális és a politikai dimenzióknak.²³ A köznapi életet befolyásoló médiumok műsorpolitikai tudományos érvekre hivatkozva folyamatosan azt sugározzák, hogy az egységes európai /nyugati/ civilizáció alapját – többek között – az antik örökség, a jogrend és jogállamiság, a soknyelvűség, a nem vérségi alapokon szerveződő képviselői (civil) testületek működése, a demokrácia, az individualizmus, a spirituális és a világi tekintély különválása... képezi.²⁴ Azok is jelentkeznek, akik nem rejtik véka alá nézeteiket, vitatják az egységes európai kultúra létezését, mert azt tulajdonképpen utópiának, a nagy európai mítoszok egyikének tekintik. Háttérbe szorulni látszik az a nézet, mely szerint az Uniónak addig célszerű terjeszkedni, ameddig a katolicizmus és a protestantizmus eljutott. Sokak szerint az iszlám már bent van Európában, tehát teljesen felesleges kulturális alapon elképzelni az Unió igazgatási határait és abból kiszorítani az iszlám területeket. A volt gyarmattartók (Anglia, Franciaország, más okból Németország) különböző érdekek által vezérelt bevándorlás-politikája olyan helyzetet teremtett, amely több milliós iszlám vallású személy befogadása okán kiiktatta az Európai

Unió alapelvei közül (az „alkotmányából”) a keresztény értékrend nevesítését. Köztudott, hogy az Unió számos országában, így Magyarországon is megjelent az Európa-szkepticizmus, mi több, az európai egység – Európai Egyesült Államok – gondolatát elutasítók népes csoportja. Magyarországon az érzelmileg „megindokolt” Európa-tudat az átlagemberek körében nem, vagy csak szerény mértékben érhető tetten, amely helyet adhatott az idegenkedésnek, az elutasításnak, a történelemből is jól ismert „szabadságharcos magatartás”-eszmény kulturális feleledéséhez és közösségi intézményesüléséhez. Nemcsak a trianoni diktátum vált mindennapos témává a kulturális életben, hanem az általános félelemkeltés is erősödött. A jelenség abban az évszázadokon keresztül kialakult mechanizmusban gyökerezett (a társadalom nagy részénél), amely az identitást elsősorban az idegen elnyomás és ellenségkép-konstrukciók segítségével definiálta, amely bizonyos esetekben magyarázható a vesztes magyar nemzettörténeti felfogásokkal. A félelem ugyan okafogyottá vált, hiszen az utolsó orosz katona is (lásd elnyomó hatalom) kivonult.

4.

Az állami túlsúly megszüntetése érdekében a rendszerváltás utáni években az állam megkezdte kivonulását a kulturális élet tereiről. Látványosan kihátrált a művészeti alkotótevékenység (képzőművészet, szépirodalom, színház és film, már korábban a könyvkiadás) irányításából. A struktúra felülvizsgálásával és funkcióinak kijelölésével meghatározta a nemzeti alapintézmények körét. A kormányzatok bátorította kulturális intézmények látens módon mégis tovább élnek. Identitásképző hatásuk (a társadalom egy részében) úgy jellemezhető, hogy ismételten valami ellen fogalmazódnak meg a különböző vélemények. Vállalkozások, egyesületek és más profitorientált vagy nonprofit önszerveződési formák sokaságát jegyezték be a cégbíróságok, melyek azt az illúziót keltették, hogy a hazai kulturális élet demokratizálódik, jelentős, extenzív változáson megy át. A társadalom által létrehozott szervezetek azonban idővel egyre több, napi nehézséggel szembesültek. Gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy az állam ugyan nem akadályozza már a kulturális kezdeményezéseket, létrejöhetnek különféle közösségek, de azok programjainak megvalósítása, fenntartása és működtetése stabil anyagi feltételeket kíván. Amíg a nyugati demokráciákban a kulturális intézmények fenntartásához és működtetéséhez jelentős mértékben járul hozzá a helyi társadalom,

21 T. Kiss, im. 35.

22 Ormos, im. 45.

23 T. Kiss Tamás 2009 Tudás centrum és (regionális) identitás. In: *Professori salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Szerk. Bajusz Bernadett, Bicsák Zsannett Ágnes, Fekete Ilona Dóra, Jancsák Csaba, Tornyi Zsuzsa Zsófia. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 219-230.

24 Huntington, Samuel 2001 *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa.

a polgárnak rangot jelent, ha gazdaságilag is segíti valamelyik alapítvány, egyesület működését, támogathatja a helyi civil szervezete/ke/t, annak tisztviselője lehet, vezetőjévé választják..., addig ez a lehetőség és támogatás, itt Közép-Kelet-Európában már/még nem létezik. A mecenatúra csak az óhajok világában és nem a valóságban létezik. A rendszerváltás utáni Magyarországon nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalom által létrehozott, kezelésébe átvett kulturális intézmények és szervezetek fenntartása és működtetése továbbra sem nélkülözheti a központi támogatást. A munkahelyek megszűnése, a munkanélküliek jelentős száma, a családok többségének elszegényedése lehetetlenné tette, hogy az állampolgárok részt vállaljanak a kulturális életet finanszírozó közteherviselésben. A kormányzatok különféle elnevezéssel és céllal központi alapot – állami alapítványt – hoztak létre azzal a gondolattal, hogy az állami és önkormányzati költségvetésekben garantált kulturális finanszírozás mellett, azt kiegészítve legyen egy olyan forráshely, melyből pályázati úton részesülhet minden olyan társadalmi kezdeményezés – határainkon túli magyar közösségek és személyek is –, melyek e támogatás nélkül nem létezhetnének, vagy nem valósulhatnának meg. Többek között ilyen volt a Nemzeti Kulturális Alap, majd a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Könyv Alapítvány az NCA (Nemzeti Civil Alap), a Wekerle Támogató Alap, illetve a NEA (Nemzeti Együttműködési Alap)^{25,26,27}. A kormányzatok különféle adókból származó kultúrafinanszírozási módja azonban olyan alapvető két problémát rejtett magában, amelyek akaratlanul, később akarva, de meghatározták/befolyásolták a társadalom helyét és szerepét. Az egyik abban a mentalitásban lelhető fel, amely természetesnek vette a kulturális kezdeményezések állami eszközökkel történő támogatását. Előzménye és fokmérője volt ennek az olcsó szín-

házjegy, könyv, múzeumi belépő, a felsőoktatás ingyenessége, amely részét képezte a több mint negyven éven át tartó szocialista állam etatizmusának és paternalizmusának. Jelentkezett ez a mentalitás a rendszerváltás után alakult közösségek világában is. Az egyénekből hiányoztak a modern társadalomépítéshez szükséges készségek. „Sorvadásnak indultak azok a készségek is, amelyek a politikai ítéelőképességével élő állampolgár és a vállalkozó ember számára nélkülözhetetlenek” (*Az MDF Programja 1989*). A tagság túlnyomó része többnyire állampolgárokból és nem civil polgárokból (citoyen) szerveződött. A kettő közötti különbség lényegét az jelzi, hogy amíg az állampolgár kiszolgáltatottnak tartja/érzi magát, „minden üdvöt az államtól vár el”, addig a civil polgár autonómiára és önállóságra törekszik. A rendszerváltás után a társadalmi szervezetek működése és a kulturális élet továbbra is „államfüggő” maradt. Az országos és a helyi kulturális kezdeményezések finanszírozását, mértékét és léptékét a mindenkori kormányzatok Prokrusztesz-ágyában elfoglalt helye határozta meg. A másik probléma abban mutatkozott, amikor kiderült, hogy az állami szerepvállalás kényszerű megmaradása a kulturális életben veszélyeket rejt magában. A rendszerváltás utáni kultúrpolitikáknak fontos felismerése volt, hogy a kultúra felülről és államilag történő tervezése, irányítása tarthatatlan. Bizonyossá vált ugyanakkor az is, hogy a jövő korántsem egyenlő a valóságban létező jelenségek trendvonalainak mérnöki meghosszabbításával, mert ezeket a vonalakat a tervezés szűken vett szempontjain túl eső történések, alig kiszámítható erők összekuszálhatják. Felismerték, hogy minél szűkebb a tervezés által befogott jelenségfolyamat, annál inkább az egész nem, vagy alig befolyásoló rész kérdések kerülnek a tervezés középpontjába. Ezáltal a döntéseket hozó tárca apparátusa egyre bonyolultabb megoldásokat javasol, illetve erőltet, mivel függetlenedik egymástól a változtatni akaró irányítói akarat, s maga az átalakulási folyamat. Bebizonyosodott az is, hogy a tervezés és az elosztás a következő szempontok alapján történik: a központ rendelkezik mindazokkal az információkkal, amelyek birtokában meg tudja mondani, miből, mennyit szükséges előállítania és a művelődésnek „fogyasztania”. Ezt azonban kényszerintézkedésekkel, a tervfegyelem betartásával érthette csak el, az elmaradást pedig szankcionálta. Ennek viszont a legapróbb részletekbe menő központi tervezés és a végletesen központosított újraelosztási mechanizmus kialakítása és fenntartása lett az eredménye. A kultúra demokratikus vi-

25 A kulturális szférában a Németh-kormány kultuszminisztere, Glatz Ferenc „fedezte” fel az állami alapítványi struktúrát és alakított ki annak hazai, jogi eszköztárát (ez volt a Pro Cultura Hungariae Alapítvány). Továbbá, *Tízéves a Nemzeti Kulturális Alap. Történetek, adatok, értékelések az NKA működéséről*: Fekete György, Török András, Jankovich Marcell, Harsányi László: NKA-elnökök ars poeticái. *Beszélő*, 2003. évf. 4. (április) 38-44.

26 *A Nemzeti Megújulás Programja. A Köztársaság első három éve*. Budapest, 1990. szeptember, 139-145. http://www.eski.hu/new3/politika/.../1_kormanyprogram_1990-1994_eu.doc [letöltve: 2012.07.09.]

27 Tasnádi Attila 2005 A Nemzeti Kulturális Alap első tíz éve. *Valóság*, 9:47-66.

szonyok között is létező, kényszerűen megmaradó állami támogatottsága azt a veszélyt rejt magában, hogy a kormányzati kulturpolitikákat, nagy centrális erőterben rendezzék el – „újra államosítsák és megtervezzék” – a kulturális életet!²⁸ Nyilvánvaló, ha valóságos eszmék, érdemi gondolatok és elképzelések bontakoznak ki, terjednek el, akkor azok hatnak és további aktivitásra ösztönöznek. „Annak érdekében, hogy a kultúrát ne lehessen többé a hatalom megtartásának eszközeként használni, hanem az identitás megtalálásához, és az önreflexióhoz tudjon segítséget nyújtani, legfőbb ideje a jövő civil társadalmának kulturális identitásaiba történő, hosszú távú befektetéseknek. Mert csak stabil identitások nem térnek ki a reflexív modernizáció kérdései elől, és viselik el a feszültségeket, ellentéteket. Ezen kívül csak a piaccal és a politikával szemben messzemenően autonóm kultúra képes jelentős integrációs hatást kifejteni, a társadalmat stabilizálni, és garantálni, hogy Magyarország az árnyalatok országa legyen”.²⁹ A rendszerváltás második évtizedébe lépő ország továbbra is adós az eötvösi alapkérdésre adott elfogadható válasszal: a kulturális életben mi a helye, szerepe az államnak és a társadalomnak?

A kulturális értékek mértékét, léptékét alakító és meghatározó kormányzati eszköz: a kulturpolitika

A második kérdésként arra keressük a választ, hogy az értékek közvetítéséhez és feldolgozásához szükséges (állami, társadalmi, infrastrukturális) feltételek hogyan, milyen mértékben és léptékben intézményesülnek?

Az intézményesülés mértékét és léptékét a mindenkori kormányzatok kulturpolitikái határozzák meg. A kultúrát manapság sokan a legszívesebben politikamentes területként látnák, mert úgy vélik, hogy a kultúrában nincs helye a politikának. A kulturpolitika, művelődéspolitika, a kultúra és a politika egymástól gyökeresen különböző két világa és eltérő eszközrendszere, bonyolult és ellentmondásokkal telített „házassága” alapvetően a XIX. század

végén honosodott meg és ezt követően fejtette ki a hatását Magyarországon. Eltekintve a megnevezések etimológiai különbségeitől, a kiegyezéstől napjainkig sokféle módon csoportosítják a kulturpolitikát. Az 1989–90-es rendszerváltás első éveiben erőteljes véleményként fogalmazódott meg, hogy nincs szükség kulturpolitikára: a kifejezés is, az intézményt is el kell felejteni. E gondolatot nem a piacgazdaság szempontjai inspirálták, sokkal inkább az a természetes szabadságra törekvés, amely a Kádár-korszak vége felé vált egyre erősebbé, s amely az akkori politikai-ideológiai kurzussal szembeni értelmiségi ellenállásként jelentkezett. A korszak kulturpolitikája ugyanis valamiféle centralizált, esztétikai értékítéletet alkotó politikát jelentett, amelynek élménye az 1989–90-ben igen erőteljes volt.³⁰ Magyarországon a kulturpolitika a rendszerváltás óta sok helyütt szitokszónak számít, s – tévesen – a mai napig a kulturális értékekbe történő állami, paternalista beavatkozást jelenti. A definíció szerint az állam (illetve az éppen kormányzó pártok) monopolisztikus erőszaka sulykolja a közönségre, hogy miről mit kell gondolnia, miben kell tetszését lelnie. A kulturpolitika fogalmától való félelem olyannyira erős, hogy gyakorta nem kulturpolitikáról, hanem kulturális politikáról esik szó. Az MSZP kultuszminisztere, Hiller István például nemcsak elhatárolta magát a kulturpolitika fogalmától, hanem rendszeresen hangsúlyozta, hogy ő nem kulturpolitikáról, hanem kulturális politikáról beszél szívesebben. Az alternatív fogalom szemantikai jelentését azonban nem indokolta, sőt elkerülte. A FIDESZ–KDNP államtitkára, L. Simon László is ezt a kifejezést használta, amikor könyvének címet adott.³¹ A két fogalom tartalma és a közöttük levő tartalmi különbséget azonban ő sem tisztázta. Okát talán arra lehetne visszavezetni, hogy a kulturpolitika a létező szocializmusban a „szocialista embertípus kinevelésének” ideológiai eszköze volt, ezért – különösen az idősebb nemzedék számára – mindmáig erős ellenérzést vált ki. A rendszerváltás után azonban viszonylag gyorsan kiderült, hogy Európában, főként Közép-Kelet-Európában a kultúra és a politika olyan sokdimenziós, ellentmondásos, ám önálló világot hozott létre az évszázadok során, amely jól körvonalazható kulturális értékegységekből áll. Az is bizonyossá vált, hogy a diktatúrabeli, rosszul csengő kulturpolitika kifejezéssel szemben kialakult ellenérzést nem lehet a parlamenti demokrácia világába átvinni. A tágabb

28 L. Simon László 2012 *A római szekér. Kulturális politika – politikai kultúra*. Budapest, 2012. Ráció.

29 Marsovszky Magdolna 2003 A kulturpolitika védelmében. *Beszélő*, 12:34-39. <http://beszelo.c3.hu/03/12/marsovszky.htm>; <http://beszelo.c3.hu/cikkeket/a-kulturpolitika-vedelmeben> [letöltve: 2012.07.09.]

30 T. Kiss 2002 *Fordulatok* im.

31 L. Simon, im.

értelmezési alapra helyezkedők szerint nemcsak az államnak (kormányzatoknak) létezik kultúrpolitikája,³² hanem

- társadalmi rétegeknek és csoportoknak,
- régióknak, a lokális és helyi (városi, községi) társadalmaknak,
- a társadalom civil szervezeteinek,
- egyházaknak és felekezeteknek,
- pártoknak és szakszervezeteknek,
- a kulturális és művelődési intézményeknek, kulturális vállalkozásoknak,
- a piacnak,
- a különböző szakmáknak,
- sőt még az egyéneknek is.³³

Azok szerint, akik a szűkebb értelmezést fogadják el, a kultúrpolitika nem más, mint a hatalomra kerülő politikai párt(ok) (kormányzati koalíció) által meghatározott, a kulturális élet alakulását befolyásoló kormányzati, pontosabban kultuszminisztériumi tevékenysége. Abból indulnak ki, hogy amikor egy európai, főként egy közép-európai nemzet kulturális életének alakulásáról esik szó, akkor köznapiban értelemben elsősorban nem az egyének, társadalmi szervezetek, egyházak és pártok kultúrpolitikáira gondolunk. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a XX. századi állam mind fontosabbnak, a XXI. század legelején pedig már elengedhetetlennek tartja, hogy kivegye részét a kulturális élet fejlesztéséből, kiszélesítéséből, elmélyítéséből. Már a kiegyezés után felismerték, hogy az adófizetőktől befolyt bevételekből az államnak kötelessége támogatni a kulturális életet, ám a társadalom vélekedése szerint nem mindegy, hogy a rendelkezésre álló összegek felhasználása milyen célok, értékek és politikai érdekek jegyében – s főként hogyan történik. Ahol tehát a központi költségvetésből fordítanak jelentős összegeket oktatásra, tudományra, művészetekre és közművelődésre, azt bizonyos célrendszer szerint teszik, amely lehet világosan összefüggő és stratégiaileg átgondolt, de semmiképpen nem lehet olyan értelmű politika, amelyet szűk pártpolitikai érdekek szabnak meg.

A kultúrpolitika szűk értelmezésében szoktak beszélni ágazati kultúrpolitikákról is:

32 T. Kiss Tamás 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Budapest, Eötvös Alapítvány és a Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 23–24.

33 Vitányi Iván 1997 *A kulturális fejlődés stratégiája. Kultúra és Közösség*, 1:9–23.

- oktatáspolitikáról (alapfok, középfok és felsőfok),
- tudománypolitikáról (természettudományi és társadalomtudományi ágazatok szerint),
- művészetpolitikáról (műfajok alapján),
- közművelődés-politikáról (szervezetek és közösségek szerint).

Az európai kormányok kultúrpolitikáit általában három fő típusba szokás sorolni. Az egyik a liberális, a másik a központosított, a harmadik a demokratikus vagy társadalomvezérelt modell. A liberális kultúrpolitika a centrális helyzetű, szerves fejlődésű országokban alakult ki. Alapvető elve a piaci mechanizmusok és törvények által szabályozott szabadság. Kis megszorítással azt is mondhatjuk, hogy a liberális kultúrpolitika a „virágozzék minden virág” elvét követi, minimalizálja az állam szerepét, s a kulturális életet jórészt a piac mozgásaira bízta. Magyarországon ez a kultúrpolitika kockázatos lett volna. Egy kicsi, tőkehiányos országban az államnak nagyobb szerepet kell vállalnia, mint egy erős magánpiaccal rendelkező országban. Másrészt a korlátlan piaci szabadság paradox módon épphogy nem a kulturális sokszínűséget, hanem az uniformizálást segíti elő. A központosított kultúrpolitika a XIX–XX. században perifériára szorult, Magyarországon éppúgy, mint a szervesen fejlődésű országokban. Ez a modell nem csupán a kulturális élet „szabályozásáról”, hanem annak a „vezérléséről” szól. Jellemzője, hogy többnyire egy magas színvonalú, autonóm kultúrára alapoz, amely azonban csak egy szűk réteget szolgál. A demokratikus vagy társadalomvezérelt kultúrpolitika modellje szerint mindenkinek lehetősége van arra, hogy döntéseit alternatívák ismeretében hozza meg. A kultuszterá feladata pedig az, hogy segítse a kulturális élet feltételeinek megteremtését, fejlődését. A különféle kultúrpolitikai modellek eltérő stratégiák alapján fogalmazódnak meg. Ismert a kultúraőrző, felvilágosító, identitásközpontú, nemzeti, jóléti állami kultúrpolitika, de beszélhetünk konzervatív keresztény-nemzeti, radikális népi-nemzeti, populista, polgári demokratikus, baloldali és jobboldali kultúrpolitikáról – s a sort még lehetne folytatni. A lényeg, hogy az említett különféle kultúrpolitikai irányzatok és modellek eddig jobbra nemzetállami keretek között jelentkeztek és gyakoroltak hatást a kulturális életre. Megjelent azonban a kulturális globalizáció, mint reménykép – és rémkép. Az egyik tábor egy teljesen új, modern globális civilizáció kezdetét reméli tőle, a másik viszont a hagyományos civilizációk és

a modern nemzeti kultúrák veszedelmének tartja. A vita hevében sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a kulturális globalizáció nem egyik területe vagy kíséző jelensége, mellékes következménye a gazdasági globalizációnak. Nemcsak azért, mert voltaképpen a kultúra is áru, a különféle kulturális szolgáltatások is a piacon jelennek meg, hanem abban az értelemben is, hogy a gazdasági és társadalmi érintkezési viszonyok eszköze, technikája, szervező ereje. Éppen ezért kevesen vitatják, hogy a gazdasági globalizációnak kulturális aspektusa is van. Általában négyféle dimenzióról szokás beszélni. Az egyik a világ üzleti elitjeinek szintjén alakul ki és terjed. Az életelv a skrupulusok nélkül érvényesített profitmaximalizálás, az élet pedig mint befektetés és hasznélvezet jelenik meg. Valóítsd meg önmagad, semmi sem számít, csak az, ki a gyorsabb, ki a keményebb és ki a gazdagabb. Ez a habitus – országra, régiókra, politikai beállítódásra, vallásra való tekintet nélkül – egyre inkább hatalmába keríti a felfelé törő fiatalok nagy többségét. A másik dimenzió is az elithez kötődik, de nem az üzleti, hanem az értelmiségi elithez. Oktatási intézmények, különösen az egyetemek, a tömegkommunikáció, akadémiai intézetek, a jelentős tőkével rendelkező alapítványok, állami és multinacionális ügynökségekhez kapcsolódó nem állami szervezetek tartoznak ide, amelyek az értékek, minták, normák leértékelésében, tagadásában vagy széles körű terjesztésében egyaránt jelentős szerepet vállalnak. A globalizálódás során az említett két dimenzió számos ponton találkozik és felerősíti egymást, de ellentétbe is kerülhetnek. A harmadik nagy trend a kultúrában az, amivel a kulturális globalizációt a leggyakrabban szokták azonosítani: a „McWorld-kultúra”, melyet „homogén világkultúrának” kell érteni. Megvalósítója az integráció és az uniformizálás, melyet a globális piaci erők hajtanak végre. A világot behálózó struktúrákról van szó. Példaként az egyre „gyorsabb ütemben lüktető zenei irányzatokat”, a még gyorsabb kibernetikát, számítógépeket és a gyorséttermeket, a szórakoztatóipart, a nagy közlekedési rendszereket (légi forgalom, hajózás) vagy a politikai (diplomáciai) élet nemzetközi kommunikációs eszközét, az angol nyelvet említhetjük meg, melyek a földkeresség valamennyi nemzetét egy homogén kommunikációs világkultúrába préselik. Végül a globalizáció negyedik dimenziója a nyugati típusú modern pluralizmus, amely elterjedni látszik a nem nyugati társadalmak életében. Az osztrák születésű amerikai

szociológus, lutheránus teológus Peter Berger³⁴ szerint a kulturális globalizáció végső soron a nyugati, elsősorban angolszász–amerikai kultúra expanziója. Mind a négy trend ugyanazon a nyelven – az angol – kommunikálódik, amelyet a nemzetközi gazdaság, technika és a tudomány világa is a globális kommunikáció nyelveként használ. Ismert, hogy Magyarország esetében a nemzeté válás a nyugati országokhoz képest különböző okok miatt később következett be, és elsősorban nyelvi-kulturális szinten alakult ki. Mindez közrejátszik abban, hogy a „nemzeti kultúra letéteményesei” (művészek, írók, humán értelmiségiek, társadalomkutatók stb.) szerint az egész nemzet kerülhet veszélybe napjainkban. A globális kultúra elsősorban azt a réteget érinti, amelyik a szellemi kultúra termelésében nem piaci szempontok szerint vesz részt, nem befektetésekben és megtérülésben gondolkodik. A kérdés az, hogy a nemzetállami keretek között kialakult kultúrpolitikai irányzatok hogyan viszonyulnak a globális kultúrához és annak hatásaihoz. A globális kultúra kihívásaira és a veszély kivédésére választ és esélyt a magyar társadalom és az állam összefogása nyújthat. Persze csak abban az esetben, ha a mindenkori kormányzatok anyagi és kultúrpolitikai eszközökkel is segítik a civil társadalom szabadon társult csoportjainak, szervezeteinek törekvéseit, polgárainak kezdeményezéseit, autonómmá válását, és ha képesek lesznek szellemi kultúránk sokféle hagyományát, formáját és eredményeit megfelelően „globalizálni”.³⁵

Kultúra, mint a politika egyik legitimáció eszköze³⁶

A kiegyezést követő időszakban megfogalmazódó harmadik kérdés az volt, hogy mik azok az értékek és normarendszerek, amelyek az adott korban az állam részéről, a társadalom oldaláról, esetleg mindkét részről egyformán közvetítésre (terjesztésre) érdemesek?

34 Szilágyi Ákos 2000 Nemzeti kultúra és globális kihívások. *Kultúra és Közösség*, 1:12. A szerző hivatkozik Peter L. Berger: *Four Faces of Global Culture* c. tanulmányára.

35 T. Kiss 2002 *Fordulatok* im. 426-440.

36 T. Kiss Tamás 1989 A kultúra legitimációs szerepének módosulásai. (Elméleti vázlat.) *360 Közművelődés Csongrád megyében*, 3:7-31; továbbá *Válogatás a hat évfolyam írásaiból (1986–1991)*. 2002 Szerk. Török József, Szeged, Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, 124-134.

A magyar nép kultúrája tradicionálisan nyelvközpontú, ugyanakkor létében állandóan fenyegetett. Alapvető oka abban fedezhető fel, hogy a nemzet saját, autonóm politikai és polgári élete nem, vagy csupán mozaikosan tudott kifejlődni, ezért a nyelv jelentős kultúravezérlő szerepet kapott, ezáltal pótolhatott, kifejezhetett számos olyan igényt és tényt, amely a nemzeti függés vagy a perifériához, félperifériához sodródás miatt (csupán néhányat említve) hiányzott a valóságos létből. A mindenkori államhatalom számára politikai, ideológiai, sőt gazdasági értelemben is kifejezhette, mi több, konszolidálhatta a gyakorlatot. Az államhatalom és társadalom pozíciói a történelemben Magyarországon jobbra a kultúra szférájában jelentek meg. Vitathatatlan, hogy a nyelvcentrumú kultúra valóban rendelkezett azzal az erővel, amely bizonyítható, illetve támadhatta a létező politikai gyakorlatot. A kultúra erejének és lehetőségeinek (melyet, ha néha el is túloztak képviselői) tényekkel igazolhatóan nagy válságokban rendkívül jelentős szerepe volt. A magyar kultúrában – amelyben a nemzeti lét első évszázadait kivéve majd' mindig függő létként (kiszolgáltatva, fenyegettként, legyőzöttként) jelenik meg – a súlyvesztés azokban az időszakokban történt, amikor a nemzet a függőségen belül maradva próbált felzárkózni a modern Nyugat-Európához. A kultúrának – mint legitimációs erőnek – ez a jelentőségvesztése a múlt század vége felé és – furcsa analógiaként – századunk ugyanezen időszakában is bekövetkezett. Akkor is és most is a nyugati típusú modernizációhoz való felzárkózás volt a cél. Ennek a törekvésnek pedig legkevésbé legitimációs eszköze a kultúra. A nemzeti kultúra hagyományos funkcióit képviselő nyelvközpontúsága ugyanis mindkét esetben a modernizáció ellenzékeként (romantikus, népieskedő) jelent meg. Történt mindez anélkül, hogy akárcsak a legcsekélyebb mértékig meg tudta volna ingatni a modernizáció „individualizmusát”. Képesé vált volna a „nemzet lelkét”, a „nemzet közösségeit” felbomlasztó nyugati-kozmopolita értékeket toleráló, megtűrő, terjesztő vagy támogató politika ellen hatékonyan fellépni. Úgy tűnt, hogy minél „antimodernebb” volt egy politikai hatalom, annál inkább rászorult a kultúra „támogatására” és fordítva: minél inkább ki volt téve a kulturális szférában gyülekező társadalmi erők támadásainak, annál inkább biztos lehetett abban, hogy legitimációs gondjait először mindig a kultúra teregeti ki. Modern–antimodern paradigmát fejeznek ki a kultúra irányzatai is. A modernizálás időszakában felszínre törnek és meghatározóvá válhatnak a kul-

túra új, korszerű törekvései, amelyek – jóllehet más formában, de – korábban is léteztek. Ebből viszont az következtethető ki, hogy minél polgárabbá vált a magyar kultúra, annál inkább depolitizálódott. Mi több, a polgári illetve a modern irányzatok éppen a kultúra belső törvényszerűségeire hivatkozva a politika-mentességükért, emancipációjukért küzdenek. Megállapítható: a kultúra dolga nem a kultúrán kívül, hanem a kultúrán belül van. Ez a küzdelem Magyarországon valamiféle feloldalassághoz vezetett (a modernizáció elakadása, a demokrácia fejletlensége miatt), miközben megrekedt egy izolált irányzatként. A tapasztalatok szerint, a modernizációba illeszkedő magyar kultúra az antimodern időszakokban általában szembetalálta magát a nemzetietlenség, a kozmopolitizmus, az elefántcsonttorony, a l'art pour l'art, a szociális közömbösség vádjaiával. Amennyiben ebből a szemszögből közelítünk a jelenséghez, akkor aligha meglepő, hogy ezeket a kifejezéseket – paradox módon – egyaránt megtaláljuk a Horthy-korszak szókészletében éppúgy, mint a Rákosi-időszak hivatalos ideológiai fogalomkészletei között, vagy később az 1989–90. évi rendszerváltás utáni időszakban. Magyarországon az 1956 előtti sztálini monolitikus struktúrában a kultúra általi legitimáció olyan szerepet töltött be, mint amekkorát soha korábban. (Talán a két világháború közötti időszakot lehetne hozzá hasonlítani). Ennek nem csupán az volt az ára, hogy a kultúrának szinte teljesen ki kellett vetkeznie „valóságos” mivoltából, hanem az is, hogy ez a szféra vált a legérzékenyebb legitimációs tényezővé. Mivel a Rákosi-korszakról nem állítható, hogy legális uralmat birtokolt volna, ezért arra törekedett, hogy karizmatikusan és tradicionálisan legitimálja önmagát. Meg kellett szereznie a nyelvközpontú kultúra fölötti uralmat, hogy azt hatalmi eszközként használja fel. Miután a jó, a felsőbbrendű társadalom eszménye megvalósíthatatlan volt, mindinkább a helyes tudat kialakítása került előtérbe. Másként fogalmazva: a valóság forradalmasítása helyett a tudat forradalmasítása lett az elsőrendű feladat, amely a gyakorlatban nem jelentett mást, mint a gondolatok, a döntések feletti uralkodást: döntően a nyelvközpontú kultúra uralását! A hatalom gyakorlásának az volt az alapelve, hogy akié a nyelv, azé a hatalom! Amikor azonban meginog a hatalom, akkor az alárendeltek nemcsak megteremtik a maguk nyelvezetét, hanem vissza is veszik nyelvüket. A magyar történelem újra és újra átírása, az állampolgárok ismétlődő átnevelése, ellenőrzése mind-mind erről szól. A fenti kitételhez érdemes azt is hozzáfűz-

ni, a XX. század közepétől, különösen a XXI. század első évtizedébe lépő modern társadalmakban kiegészült az állítás: akié a kép, azé a hatalom. Magyarországon, de a többi közép-kelet-európai országban is, a nyugatias modernizáció elveit képviselő politikusok nagy jelentőséget tulajdonítottak a tömegkommunikációs eszközöknek, a médiumoknak és a virtuális személyközi kapcsolatokat teremtő, ápoló internetnek. A szavakat erősítő képek és további kommunikációk segítségével jobban meggyőzhetőek az állampolgárok, programjaikat képviselő személyiségének megmutatásával fokozhatják hitüket. Maradva még az 1950-es éveknél, érdemes arra is kitérni, hogy a kultúra hogyan és miért lett a Rákosi-korszakban legitimációs eszköz. A politikai hatalomnak mit kellett tennie a kultúrával, hogy az a tudat torzulásához vezessen, az átnevelés, az agitáció, a mozgósítás, az ethosz kultiválásának eszközevé váljon, hogy a központi akarat hajtószíja legyen? A válasz ma már eléggé ismert. Fel kellett számolni a kultúra intézményi, szervezeti és értékrendszerbeli autonómiáját, a kultúra pluralisztikus szerkezetét, nyilvánosságát, mert ez holdudvarát képezte a többpártrendszernek, a másként gondolkodásnak, civil társadalomnak, a védővámok nélküli kulturális értékek terjedésének. A kultúra autonómiáját nem csupán erőszakkal birtokolta el a hatalom, hanem – ami igen lényeges – az ideológiát intézményesítő nyelvi eszközökkel is. Meghatározó és kimutatható az állami kényszer (az államosítás), látni kell azonban a széles társadalmi rétegek – köztük az értelmiségiek – lelkes, „fényes szelek generációjának” hitszerű rajongását is, amely egy magasabb rendű társadalom, a szocializmus értékei javára írta vezércikkeit, verseit és könyveit. Az „egy a zászló” elvét elutasító autonómia ugyanis e korszakban egyenlő volt a különállással, az ellenséggel. A tiltás-kényszerítés és az önkéntesség-túlbugyoság szorosan összefonódott egymással.

A korabeli államhatalom úgy olvasztotta magába a kultúra egészét, hogy azt a kényszeren alapuló strukturális viszonyokba helyezte. Tette mindezt oly módon, hogy mélyen behatolt a művészek, tudósok, tanárok, népművelők személyes és szakmai életébe, sőt azok intim világába. A hatalom által létrehozott intézmények a megtévedt emberrel pillanatnyi érdekei tükrében önkritikát gyakoroltattak vagy átdolgoztatták nézeteit, hogy segítsen visszatalálni a helyes útra. A közösségek (különösen a Népi Kollégiumok) gyakorlatában ismétlődő kritikák-önkritikák, a kommunista pártra olyannyira jellem-

ző egymás-kinyírásainak, megalázásának nyilvános színterei alkalmasak voltak az autoriter hatalom agresszivitásának megjelenéséhez.

A kultúra, a korabeli állami propaganda a kommunista párt ideológiai átnevelési eszközévé, a politika szolgálólányává vált, a tudós, a művész, a tanár, a népművelő egyaránt az állampárt alattvalójává lett. A kultúra csak arról szólhatott, hogyan alakult ki évszázadok során az egyetlen progresszív közösség – a kommunista párt –, és miként kerekedett fölül az általa képviselt egyedüli helyes irányzat. A kultúra minden műfajában, területén csak ez reprezentálhatta az általánost, helyettesíthette az összest. Az egyszemélyi vezetés és a mesterségesen létrehozott egyetlenség teremtette meg azt az egységet, ami az osztársadalmi konszenzust volt hivatva megtestesíteni. Ez a „konszenzus” ugyanakkor rendkívüli sebezhető és bizonytalan volt, amit fokozódó erőszakkal lehetett csak fenntartani: a sokféleség, a másság, a kisebbség, az ellenzék elszigetelésével, örökös üldözésével.

A Rákosi-korszak egyre sebezhetőbbé vált, ezért mind türelmetlenebbé és erőszakosabbá lett, a másik oldalon még inkább védtelenné tette a polgárokat és egyre több embert állított önmagával szembe. Mindez végül az 1956-os forradalomba torkolt, amely valósággal szétrobbantotta ezt a totális önkényuralmat. Nincs vita a történések között, hogy az 1956-os népfelkelés és szabadságharc után is megmaradt a monolitikus hatalmi struktúra, amelynek legfeljebb metodikája és stílusa módosult. Az ún. Kádár-korszak negatív legitimációjával egy körbeforgás kezdődött, melynek energiája abból származott, hogy időről-időre, lépésről-lépésre egyre több területről kényszerült visszavonulni, jóllehet mindez ellentétben volt azzal a struktúrával, amelyről viszont nem akart lemondani. A múlt örököi köréből a hatalom úgy próbált kitörni, hogy lényegi bizonytalanságát – amely a monopolisztikus politikai gyakorlatból adódik – nem türelmetlenséggel és erőszakkal próbálta megszüntetni, hanem türelemmel, szelídséggel igyekezett bizonyítani stabilitását. Ez a törekvés/szándéka azonban új értékrendet nem tudott teremteni, hiszen a régi (a Rákosi-korszak és a Horthy-rendszer) elfogyasztásából, felörléséből állt, és egy idő után elérkezett ahhoz a ponthoz, ahol már nem volt miről lemondani. Ahhoz, hogy a régi felszámolása tovább tartson, időnként – néha tudatos politikai előrelátással – elő kellett volna venni a hajdani türelmetlenséget és bevált

autokratikus módszereket, hogy legyen újra mit felszámolni. Magyarországon is érzékelhető volt az a közép-kelet-európai országokkal kapcsolatosan többször emlegetett keményedés és enyhülés, ami a politikai, hatalmi váltógazdaság logikái nyitja. Miután a vívmányok a hatalom fokozatos lemondásából fakadtak, intézményesített biztosítékokat viszont nem kaptak – ezért életük és megvalósulásuk bizonytalan maradt az állampolgár számára. Mind-ebből az következtethető (és ez érzékelhető napjainkban is), hogy az emberek semmi biztosítékát nem látták annak, hogy az ígéretek vagy a reformok túlhaladják a szavakat, megváltoztatják életük struktúráját. A társadalom embere tapasztalhatta, hogy „amit ma kérnek, azért holnap a fejemre ütnek...”, ezért nem maradt más alternatívája, mint a kivárási, az alkalmazkodási és az egyéni (ki)utak keresése közötti választás. A Rákosi-korszak, mely maga mögött érezhette a Vörös Hadsereg jelenlétét, a kultúra támogatása nélkül csak nagy nehézségek árán tudta volna a társadalom valamennyi „porcikájában” megerősíteni önmagát. A pártállami kultúrpolitika és finanszírozási rendszere a kultúra feladatává tette az új állami (szocialista) struktúra nemzeti mivoltában való intézményesítését, amelyhez legkézenfekvőbb eszköznek (együttműködőnek) a népbennemzetben gondolkodó áramlat tűnt. A Rákosi-korszak azonban arra kényszerült, hogy szelektálja ezt a kultúrát. Révai József „tartalmában népies, formájában szocialista” kultúrpolitikája a paraszti, főként a szegényparaszti irányzatot részesítette előnyben. Ez a kulturális áramlat ugyanis a legitimitáció szempontjából használhatóbb volt a munkásmozgalmi kultúránál, értve ezen a szociáldemokraták törekvéseit, az avantgárdot vagy akár József Attila költészetét is. Ennek oka részint abban fedezhető fel, hogy a munkásmozgalom kultúrája nem hangsúlyozta eléggé a nemzeti jelleget. A kultúra népi-nemzeti irányzatának előtérbe kerülésével visszaszoríthatóvá váltak a kultúra polgári áramlatai is. Az államilag szorgalmazott nagy közös érzület kialakulását ugyanis zavarta volna, ha a kultúra az alkotók és az alkotásokat befogadók közötti szellemi szabadság demokratikus viszonyára épül. A politikai rendszer pontosan tudta, hogy demokratikus társadalmak a közösségi formációk bonyolult hálózata nélkül, a közösségek egyéniségek hiányában, individuumok közösségek nélkül aligha alakulhatnak ki! A hatalom új kultúrát akart teremteni, olyat, amely az állam és az ideológia iránti hűsége épült. A megbízhatóság és a hűség ugyanis fontosabb érték volt a tehetségénél vagy a szakmai tudásnál.

Mindezek azonban nem summázhatóak úgy, hogy a kultúra népi-nemzeti ága kiszolgált a Rákosi-korszakot. Ezt a kultúrát az egyszerűsége, realizmusa, hűsége a néphez, a népi ízléshez, a közösségben való gondolkodás miatt tudta a hatalom felhasználni önmaga legitimizálására. A forradalom leverését követően az agrárlobby, a politikusok nagy része, a közgazdász társadalom úgy hangolódik a nemzeti kérdésekre, hogy a kultúra mindinkább kezdett kiszorulni a hatalmi legitimitációból, hiszen azt kevésbé veszélyezteti. Az 1956 és 1986 közötti magyar politikára egyfajta konzervatív józanság válik jellemzővé, amely az élet valóságát és nem az eszmét ismerte el a politikai lépések kiindulópontjának. Miután a Rákosi-korszakban látványos kudarcot vallott a valóságnak-társadalomnak a politikához (tervhez, célhoz, eszméhez) történő idomítása, 1956 után a politika igyekszik a társadalomhoz simulni. Persze nem szűnt meg a társadalom fölött álló hatalmi agyközpont, maradnak a monopóliumok, sőt gyarapodnak (termelőegységek, falvak, oktatási és művelődési intézmények összevonása), a politika mégis másként él hatalmával. Újra sikerül megnyernie magának a társadalmat, elfogadtatni magát, de csak addig, amíg a monopólium nem válik a továbblépés akadályává. A hatalom számára kifejezetten jól jött például az alkotó értelmiség bojkottja, hogy aztán pár évvel későbbi megszólalásuk a konszolidáció bizonyítéka legyen. Gondoljunk csak a halálos ítéletekre, nemcsak a Nagy Imre-per kapcsán. Kádár a kultúra munkásai és munkálkodói nélkül sokkal nehezebben tudta volna megszilárdítani a hatalmi struktúrát. A Kádár-kormánynak, melyet szovjet csapatokkal védtek, szüksége volt erre a restaurációs táborra. Arra a táborra, amely tulajdonképpen őt sohasem fogadta el, hiszen 1956-os szerepét nem bocsátotta meg. Az új hatalmi centrum pragmatizmusának köszönhetően mégis ura maradt a helyzetnek, még a restauráció pillanatnyi előretörésekor is éreztetni tudta másságát a „szektás politikával” szemben. A Kádár-korszak „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó jegyében lemondott a társadalom totális államosításáról. A kétfrontos harc pedig – Aczél György segítségével – lehetővé tette a taktikai-mánőverező szabadságot, így az 1960-as évektől kezdve már szinte valamennyi megbüntetett író, költő, művészt pozícióba helyeztek. Az ún. aczéli korszakban sohasem a kultúra polgári irányzatai, hanem egyes képviselői kerültek rehabilitálásra, vissza/beengedésre. A kultúra polgári irányzatainak erkölcsi és tartalmi autonómiájában rejlő veszély ugyanis

nem volt közvetlen. Az 1960-as évtized elején ismét lehetővé vált a nyitás Nyugat-Európa felé, amely nyomán nemcsak a kultúra polgári vonulata került háttérbe, de perifériára került a konszolidáció kultúrájának szektás irányzata is. Kialakult egy olyan új kincstári kultúra, amely a humanista szocializmus víziójából indult ki, melyet őszintén antisztálinista és antibürokratikus pátosz fűtött, miközben magasba emelte és vállalta a változatlanul államhoz kapcsolt eszményt. Ez a kulturális politika már más volt, mint az ötvenes évekbeli, hiszen a kultúra rendelkezett bizonyos autonómiával. A konszenzus és negatív legitimáció természetéből következett, hogy a hatalommal való megegyezés (kompromisszum) csak informális, személyek közötti praktikus megállapodás lehetett. Amennyiben intézményi szinten történt volna a kiegyezés, az azt jelentette volna, hogy fel kell számolni a struktúrát. Ha a kiegyezés a nyilvánosság előtt történik, akkor az politikailag kockázatos lett volna. A kádári negatív konszenzus ezért azt kívánta, hogy személyi kompromisszumok jöjjenek létre. A kulturális élet valamennyi területén a kultúra és közművelődés karizmatikus és reprezentatív alakjaival úgy köttessék meg az egyezés, hogy megegyezést jelentsen azok számára is, akik nem voltak hajlandók kiegyezni. Akikkel pedig a hatalom kiegyezett, azoknak a többsége egyfajta paternalista értelemben vett értelmiségi tanácsadói szerepet is adott. Az 1956 utáni pragmatikus lépések lehetővé tették – főként a tűrés kategóriájának kiszélesítésével – annak a konszolidációs kultúrpolitikának alapját, amely az 1950-es években vissza tudta hozni a szélesebb kultúra-értelmezést. Vagyis az 1956 utáni „balos” ideológiai restauráció burkában egy depolitikus kultúra elismerésére irányuló politikai erőfeszítés figyelhető meg. Ehhez egyébként nagy lökést adott az 1958-as művelődéspolitikai irányelv, mely szerint a kultúra inkább csak közvetve fejt ki a politikai hatalmat legitimizáló hatását. Vagyis nem kultiválja a politikai eszméket, nem igazol és agitál, hanem a kultúra szabadságát, autonómiáját hirdeti. Persze éppen ezzel ismeri el a múlthoz képest a politikai hatalom újszerű nagyvonalúságát, azt, hogy az állam kivonul a magánéletből, a szakmából – amely természetesen hosszú folyamat és keserves küzdelmek árán következik majd be. A politikai vezetésen belül éppúgy vita folyt erről a kivonulásról, mint a kulturális élet valamennyi területén. A negatív konszenzus kiterjesztését a kultúrára nemcsak a szektások, de a Kádár építette apparátus konzervatívjai sem helyeselték. Kemény küzdelem árán következhetett csak be

ez a kivonulás. Ez ugyanis a lemondáson alapult, amit ki-ki ideológiája, helyzete szerint élt át. Nagyon sokan nem értették meg, hogy a negatív konszenzus pragmatizmusának éppen az a politikai jelentősége, hogy eszközök és bizonyos kulturális területek feladása a hatalmi pozíciót erősíti és a létező struktúrát segíti fenntartani. Tegyük hozzá, hogy az állampolgár számára a monopólium nem monopolisztikus gyakorlása – ha csupán vezetési stílus, beszédmód másságát és nem új szerkezetű intézményeket is jelent – a korábbi időszakhoz mérten mindenképpen szabadságosabbnak tűnik. Az 1980-as évtized második felében felmerülő kérdés, hogy meddig lehet a lemondásból politikailag megélni. Nemcsak azért, mert egy ponton túl már nincs miről lemondani, hanem azért, mert a hatalomgyakorlás számára a szellemi, kulturális, erkölcsi erő defenzív veszélyforrás. Amennyiben kulturálisan teljesen elfogy jelenlétének indokolása, akkor csak erőszakos úton tudja kinyilatkoztatni akarátát, ez viszont teljes egészében szembefordítja a társadalommal. Marad az adminisztratív tiltás, betiltás, átszervezés, felfüggesztés. Ezzel azonban épp azt a másságát kérdőjelezi meg, amellyel a Rákosi-korszaktól 1956 után elhatárolni igyekezett magát.

A fentiekben megfogalmazott ellentmondás mindig megvolt a kultúrpolitikában, sőt igen karakteresen megmutatkozott az MSZMP 1958-as művelődéspolitikai irányelveiben, de jelen volt a párt 1974-es közművelődés határozatában is. Különböző megfogalmazásokban olvasható, hogy hatalmi intézkedésekkel meg kell akadályozni – ha szükséges – a kultúra területén mindazokat a törekvéseket, amelyek nyíltan vagy álcázva a népi demokratikus rend ellen irányulnak. A korabeli politikai hatalom a kulturális élet irányítását úgy képzelte el, hogy a szellem erejével, vitával állítja maga mellé a különféle törekvéseket. Vagyis konszenzus alapján irányít. A valóságos konszenzus érdekében azonban le kellene mondania a nyilvánosság, az intézmények monopóliumáról, amely a mostani szerkezet lényegi megváltoztatását, a másik fél intézményes elismerését jelentené. Vagyis le kellene mondania az elnémítás, kiszorítás adminisztratív eszközeiről és a hatalmi monopóliumról. De új konszenzusra nem kerülhet sor ugyanabban a struktúrában, ahol, ha a hatalom kifogy az érvekből, következik a kényszerítés. Ez még akkor sem igaz, ha a hatalom nem szívesen alkalmaz ilyen eszközöket; még akkor sem, ha ő az, aki elsőként nehezelt azokra, akik ilyen kínos helyzetbe hozták. A kultúra terü-

letein adminisztratív beavatkozásra akkor kerül sor, amikor valamelyik irányzat közvetlenül politizál. Amikor a monolitikus akarattal szemben nem tartja be a játékszabályokat. Persze azt, hogy a kultúra mikor lépi át a határt, nem jog és törvény alapján dől el, hanem a hatalmi centrum dönti el. Arról ugyan lehetne vitázni, hogy mely irányzatok ellenségesek, és miért, vagy melyik törekvés tekinthető álcázott alapon ellenségesnek. Ebből adódik, hogy a leleplezés jogát a hatalom fenntartja magának, mégpedig az önkéntes megítélés jogán. A negatív konszenzus általában nem keresi az ideológiai álláspontok között az ellenséget, de az, hogy mikor kit nevez ki veszélynek, azt jelzi, hogy szó sincs valódi közmegegyezésről. A kultúra világában az 1970-es évek végére hiteltelenné vált a hivatalos értékrendet eszmeileg reprezentáló és közvetítő szerepe. Elveszítette a társadalomban betöltött monopóliumát is, amely abban nyilvánult meg, hogy a hatalom szempontjából tabuként kezelt kérdésekkel kezdett foglalkozni és olyan értékek közvetítésére vállalkozott, amelyeket a korabeli politika egyáltalán nem kedvelt. A kulturális élet elveszítette az igazság kimondójának szerepét. Az a politikus, aki a modernizáció és a demokratizálás mellett kötelezte el magát az 1970-es évtized végétől, elsősorban nem kulturális területeken keres szövetségeseit, hanem a politológusokat, közgazdászokat, szociológusokat, történészeket igyekszik megnyerni. A szakemberekkel egészen egyszerűen könnyebb politikailag

kijönni, mert saját tudományterülete partikuláris igazságait ugyanis ritkán fanatizálja világmegváltó tervekké. A szakember ugyanis nem az állammal áll szemben, hanem annak szakszerűtlen érvényesítési módjaival, elavult és pragmatikus ideológiai tabuival, dogmaival. Végül soron tehát a kultúra monopóliuma tört meg a politikahelyettesítés és a hatalom legitimálása területén, amikor a modernizáció következményeként a szakterületek is bejelentették igényüket a társadalom bajainak és működési zavarainak leküzdésére, természetesen a maguk észjárása és logikája szerint.

A kultúra maradjon magyar, de európai mérték alapján

A kihívás napjainkban sem veszített aktualitásától. Eötvös József által a XIX. század második felében megfogalmazott *magyar kultúrpolitikai alapelvet* az Osztrák-Magyar Monarchia struktúrájában korántsem sikertelenül próbálták megvalósítani a kabinetek, a XX. században regnáló kormányzatok már különféleképpen és különböző módon értelmezték és használták fel céljaik érdekében. A rendszerváltást követően, a XXI. századi Magyarországon azonban megnyílt az eötvösi alapokhoz való visszatérés lehetősége, mely szerint *a kultúra maradjon magyar, de európai mértékkel és módon!*